

DOI: 10.7596/taksad.v2i1.185

Ortaçağ ve Sonrası Muş İli Yüzey Araştırması -2010- Varto¹

A Survey on Medieval and Later Periods of Varto, Muş (2010)

Bülent Nuri KILAVUZ²

Abstract

The research carried out with the permission of General Directorate of Monuments and Museums, Culture and Tourism Ministry of Turkish Republic, between 9 to 26 July 2010 in the center of Muş, Varto, Korkut and Hasköy towns.

In the research, cultural assets which were three churches, a store, a fountain, monument consisting of six houses and thirteen cemeteries were identified and examined.

The houses in the center of Muş are generally made of mud brick with two-storey. The houses at Minaret, the castle and the River districts are disappearing rapidly, because they remain in the center of the city. They indicate the characteristic feature of Muş especially with front-side arrangements.

The tombstones found in Varto district are noteworthy with human and animal figure forms. The tombstones identified in villages of Hasköy and Korkut towns stand with the sword and shield motifs.

Memorial monuments and tombstones vary in terms of materials, forms and style according to region and periods. The works identified usually belong to the Ottoman (XVI-XIX centuries) period.

The searched cemeteries were found to be different from each other. It is important to demonstrate the richness of the geography of Muş. Some of the motifs over the Headstones indicate differences, especially compared to other provinces in the region.

Historical graves in the cemetery are rapidly destroyed by natural and human factors gradually. In addition, all new burials in cemeteries today increase the destruction.

Keywords: Muş, Varto, Korkut, Hasköy, Cemetery, tombstone, memorial monument.

¹ Bu makale, 33. Uluslar Arası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu (23-27 Mayıs 2011)'nda sunulan bildirinin genişletilmiş halidir.

² Yrd. Doç. Dr. Bülent Nuri KILAVUZ; Karabük Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, Karabük / TÜRKİYE, bnkilavuz@gmail.com

Özet

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izinleri ile 09-26 Temmuz 2010 tarihleri arasında Muş merkez, Varto, Korkut ve Hasköy ilçelerinin köylerinde gerçekleştirilmiştir.

Araştırmada; üç kilise, bir depo, bir çeşme, altı evden oluşan anıt eser ve on üç mezarlıktan oluşan kültür varlıkları tespit edilerek incelenmiştir.

Muş merkezdeki evler genellikle kerpiç malzemeli ve iki katlıdır. Minare, Kale ve Dere Mahallelerinde bulunan evler, kent merkezinde kalmalarından dolayı hızla yok olmaktadır. Özellikle ön cephe düzenlemeleriyle Muş'a ait karakteristik bir özellik gösterirler.

Varto ilçesinde tespit edilen Mezar taşları insan ve hayvan figürlü formlarıyla dikkat çekicidir. Hasköy ve Korkut'un köylerinde tespit edilen Mezar taşları ise kılıç ve kalkan motifleriyle öne çıkar.

Anıt eserler ve Mezar taşları bölgeye ve dönemlerine göre malzeme, form ve üslup açısından farklılıklar göstermektedir. Tespit edilen eserler genellikle Osmanlı (XVI-XIX Yüzyıl) dönemine aittir.

İncelenen mezarlıkların hepsi birbirlerinden farklı özellikler sergilemektedir. Bu durum Muş coğrafyasının zenginliğini ortaya koyması açısından önemlidir. Mezar taşları üzerindeki bazı motifler özellikle bölgedeki diğer illere oranla farklılıklar sergilemektedir.

Mezarlıklardaki tarihi mezarlar doğal ve insani etkenlerle günden güne hızla tahrip olmaktadır. Ayrıca bütün mezarlıklarda günümüzde de yeni gömülerin devam etmesi tahribi artırmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Muş, Varto, Mezarlık, Mezar taşı, anıt eser.

Giriş

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izinleri ile; Muş ili ve ilçelerinde yüzey araştırması başkanlığımdaki bir ekiple 09-26 Temmuz 2010 tarihleri arasında, Bakanlık Temsilcisi Şanlıurfa Arkeoloji Müzesinden Sanat Tarihçi Bülent ÜÇDAĞ'ın katılımıyla, ekip elemanları, Abdülbaki İŞIKAKDOĞAN, Davut YALÇIN ve Mustafa Hakan ÇİMEN tarafından gerçekleştirilmiştir. Araştırmaya Kültür ve Turizm Bakanlığı Döner Sermaye İşletmeleri maddi destek vermiştir¹.

¹ Yardım ve desteklerinden dolayı Kültür ve Turizm Bakanlığı Döner Sermaye İşletmeleri Merkez Müdürlüğü'ne teşekkür ederim. Bakanlık Temsilcisi Sanat Tarihçisi Bülent ÜÇDAĞ'a, ekip elemanları, Abdülbaki İŞIKAKDOĞAN, Davut

Yüzey Araştırmasının ilk günleri Muş kent merkezinde, Varto ilçesinin köylerinde ve son zamanlarda da Hasköy ve Korkut İlçelerinin köylerinde sürdürülmüştür.

Yapılan incelemeler sonucunda; 2863 sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu kapsamında aşağıda belirtilen kültür varlıkları tespit edilmiştir.

Muş Merkez ilçeye bağlı Bağlar Köyü'nde bir Şapel, Yukarı Yongalı Köyü'nde tescilli kiliseye ait iki yapı ve bir şapel, Varto ilçesinin Buzlugöze Köyü'nde bir çeşme, Muş merkezde Tahsin Saraç Evi, Balkayalar Evi, Hakim Erden Evi, Rıza Çete Evi, Cengiz Rençber Evi, Cemile Polat Evi, Alaaddin Bey Camii bitişiğindeki tarihi yapı tespit edilerek incelenmiştir.

Muş merkez, Hasköy, Korkut ve Varto ilçelerinin köylerinde tarihi mezarlıklar ve Mezar taşları tespit edilmiştir. Bunlar; Muş merkez Ağartı Köyü, Hasköy Büvetli Köyü, Korkut Gültepe Köyü, Varto Görgü Köyü, Oğlakçı Köyü, Çobandağı Köyü, Yayıklı Köyü, Diktepeler Köyü, Küçüktepe Köyü, Doğanca Köyü, Armutkaşı Köyü, Güzelkent Köyü, Buzlugöze Köyü'nde bulunmaktadır.

1. Anıt Eserler

Muş merkezdeki tarihi evler Kale, Dere, Minare ve Murat Paşa Mahallelerinde bulunmaktadır. Evler genellikle iki katlıdır. Alt katlar yaklaşık 1-2 m. yüksekliğe kadar moloztaş, üst bölümler kerpiç malzeme kullanımı yaygın olmakla birlikte; Balkayalar evinde güney ve doğu cephe beden duvarlarında tuğla malzeme, Tahsin Saraç evininin güney cephesinde taş malzeme kullanılmıştır. Evler orta sofalıdır. Cephelerindeki kemerli girişleri ve taş kemerli pencere alınlıkları ile dikkat çekici, bölgeye özgü karakteristik bir özellik sergiler.

1.1. Tahsin Saraç Evi

Muş Merkez ilçe Minare mahallesinde, Muş Ulu Cami'nin doğusunda bulunmaktadır. İki katlı olan evin güneye bakan ön cephesi düzgün keme taş malzemeli iken diğer cepheler alt katta moloz taş, üst katta kerpiç malzemelidir. Giriş güney cephenin ekseninde yer alır. Giriş kapısı sivri kemerli bir niş içinde düz atkı taşlıdır. Kapının iki yanında yuvarlak kemer formlu ve kaval silmeyle düzenlenmiş birer yüzeysel niş vardır. Kemer üzengisinde sütun başlığı biçiminde konsollar bulunur. Alt katta, günümüzde güney cephedeki sokağa açılan iki dükkan, bunların kuzeyinde de iki oda yer almaktadır (Foto. 1). Ortada güney-kuzey doğrultusundaki sofa ile odalara ve üst kata çıkış merdivenine geçilir. Merdiven sofanın doğusunda yer alır. Üst kat, ortada sofa ile onun iki yanındaki dört odadan oluşmaktadır. Üst kat günümüzde kuzeydeki bir duvarla ayrılarak iki oda daha ilave edilmiştir. Güney cephedeki üst kat pencereleri düz atkı taşlı ve yuvarlak kemer alınlıklıysa da yan cephelerde sivri kemer alınlıklı oldukları anlaşılmaktadır. Alt katta depo olarak kullanılan kuzeybatıdaki odadan

YALÇIN ve Mustafa Hakan ÇİMEN'e, kitabeleri okuyan Prof. Dr. Abdülhamit TÜFEKÇİOĞLU'na, yardımlarından dolayı, İl Kültür ve Turizm Müdürlüğüne, belediye başkanlarına ve köy muhtarlarına teşekkür ederim.

pencerelerin aslında içerden mazgal formlu oldukları anlaşılmaktadır. Üst kattaki pencerelerin özgünlükleri bozulmuştur. Dış cephede sıvaların dökülen kısımlarından, alt katın moloz taş, üst katın kerpiç, pencere kemerlerinin de tuğla malzemeyle yapıldığı belirlenmiştir. Duvarlar içeriden kerpiçle sıvalıdır. Beden duvarlarında ahşap hatıllara da yer verilmiştir. Kat merdivenleri ve katlar arasındaki döşeme ahşap malzemelidir.

1.2. Balkayalar Evi

Muş merkez minare mahallesi, Fabrika Caddesi'nde, Muş Ulu Camii'nin yaklaşık 200 m. güneyinde bulunmaktadır. Kuzey-güney doğrultusunda uzanan ev iki katlı, 17.0x8.70 m. ölçülerinde dikdörtgen planlıdır. Birinci kat kaba yonu taş, ikinci kat da tuğla malzemeyle inşa edilmiştir. Arkada kalan batı cephe ise kot seviyesinden biraz daha yüksek ve ikinci kat kerpiç malzemelidir. Yapı dışarıdan beşik çatıyla örtülüdür. Ana caddeye bakan doğu cephedeki pencereler Muş evlerinin karakteristiğini yansıtacak biçimde kaş kemerli alınlıklara sahiptir. Eve güney cephedeki kapıyla girilmektedir. Güney cephede alt katın batısında ana kapı, ortada salona açılan tali kapı ve doğuda bir pencere bulunmaktadır. Üst katta ise iki pencere bulunmaktadır. Pencereler form bakımından doğu cepheye benzemekle birlikte daha sadedirler. Bu cephede tuğla malzeme birinci katta da olmakla birlikte daha fazla kullanılmıştır (Foto. 2).

Her iki kapı da dikdörtgen bir çerçeve içine alınmış ve üstte testere dişli sıralı bir kornişle sonlanmıştır. Daha büyük boyutlardaki ana kapı dikdörtgen çerçeve içinde iki kademeli sivri kemerli kuşatma kemeriyle çevrelenmiştir. Kemerler yanlarda başlıklı ayaklara oturur. Testere dişli korniş ile kemer arasında küçük bir kare pencere yer alır. Kapı düz atkı taşlıdır. Kapı çift kanatlı, ahşap malzemeli ve dışarıdan metal kaplamalıdır. Tali kapı biraz daha küçük boyutlardadır. Kapı alınlığı pencerelere benzer biçimde kaş kemer formudur. Bu kapı salona, ana kapı sofaya açılmaktadır.

Dış sofalı evler planındadır. Sofanın kuzeyinde bir, doğusunda iki oda vardır. Bu odalardan güneydoğudaki diğerlerinden biraz daha büyüktür. Sofanın kuzeyindeki sahanlık ve merdivenle ikinci kata çıkılır. İkinci kat da aynı düzeni tekrarlamaktadır. İkinci katta ev kuzeybatı köşeden biraz daha genişletilmiştir.

Evin duvarları içerden kerpiç malzemelidir. Sofanın doğusundaki salonun güney ve doğu duvarındaki pencereler büyük bir dikdörtgen niş içine yerleştirilmiştir. Dikdörtgen formlu olan pencereler içerden de dışarıda olduğu gibi kaş kemer alınlıklıdır. Pencere nişlerinin yanlarında birer küçük niş bulunur. Bu küçük nişler 7 dilimli kemerlidir (Foto 3). Odanın kuzeyindeki bir kapıyla kuzeydeki odaya geçilir. Oda ahşap kirişler üzerine hatıllarla örtülüdür. Kuzeydeki iki oda sade olup günümüzde molozlarla doludur.

Ahşap bir merdivenle ikinci kata çıkılır. İkinci kat odaların düzeni de birinci katla aynıdır. Evin batı cephesinde yol seviyesinin yüksek olmasından dolayı ikinci katta sofanın batısında ek odalar bulunmaktadır. Sofadan geçiş olmasa da iç sofalı plan düzenlemesine

benzemektedir. Sofanın kuzeyinde batı ve doğu odaları arasında bağlantı sağlayan ayrı bir bölüm daha bulunmaktadır. Sofanın güney cephesinde büyük bir pencere vardır. Zemin kare tuğlalarla kaplıdır. Çatı çöktüğü için özellikle kuzeydoğu oda tahrip olmuştur.

1.3. Hakim Erden Evi

Muş merkez, Minare mahallesi, Belediye Caddesi, Şark Kebap Salonu bitişiğinde yer alır. Yapı gerçekte 1460x1460 m. ölçülerinde olmakla birlikte inşasından sonra güney cephesine ek bölüm yapılmıştır. Doğu ve batı cephelerin kuzeyinden duvar kırılarak daraltılmıştır. Evin kuzeydeki ana giriş olmak üzere doğu ve batı cephelerinde de birer girişi vardır. Ev iki katlıdır. Dışarıdan tamamen kerpiç malzemeyle inşa edilmiştir. Subasmanı seviyesinde köşelerde düzgün kesme, duvarlarda kaba yonu taş malzeme kullanılmıştır. Kapı kemerleri tuğla malzemeyle yapılmıştır.

Cephelerdeki iki katlı pencerelerden kuzeydekiler her iki katta da kaş kemer alınlıklı iken diğer katlarda sadece ikinci kat pencerelerinin alınlıkları kaş kemerlidir. Batı cephedeki kapı başlık formlu konsollara oturan iki kademeli yuvarlak kemerle çevrelenmiştir. Kemer içinde kapı alınlığında kare bir pencere vardır. Kuzey kapı da aynı düzendedir. Farklı olarak kemer gözündeki yan yana iki kare pencere vardır. Demir malzemesinden sonradan yapıldığı anlaşılmaktadır. Kapının yanlarında alçak birer sekiye yer verilmiştir (Foto 4).

Ev iç sofalı evler planındadır. Kuzey – güney doğrultusunda uzanan ortadaki dikdörtgen sofanın doğusunda üç, batısında iki oda bulunmaktadır. Batıdaki odaların arasında batı kapısına açılan sahanlık yer alır. Alt katta sofanın güneyine günümüzdeki işlevine uygun olarak iki oda yapılmıştır. Evin kuzey ve batıda olmak üzere çift kapılı yapılmasından dolayı batı bölümünde de ikinci bir sofa oluşmuştur. Fakat burasının aynı zamanda ikinci kata çıkış merdivenine sahip olması bakımından sahanlık görevi de görmektedir. Doğu cephedeki kapı sonraki dönemlerde günümüzdeki işlevine yönelik açılmıştır. Alt günümüzde lokantanın mutfığı olarak kullanılmaktadır.

Sofanın batısında, batı kapının açıldığı bölümdeki ahşap merdivenle birinci katla aynı plana sahip ikinci kata çıkılır. Sofanın güneyine birinci kat gibi ek bölümler yapılmamıştır. Evin güneyine sonradan eklenen bölüm buradan daha belirgindir. Balkon'nun (Cumba) sofanın güneyinde olduğu anlaşılmaktadır. Güneydoğu köşedeki odada büyük oranda tahribat ve güney duvarda eğilme izlenmektedir. Kuzeydoğu dışındaki odalar özgünlüklerini korumaktadır. Oda duvarlarında yüklük ve dolap nişleri ile pencere alınlıklarında kaş kemer vardır. Bina içerden de kerpiç malzemeyle inşa edilmiştir. Odalar ve sofa ahşap kirişli tavanla, dışarıdan sac kaplı kırma çatıyla örtülüdür.

1.4. Rıza Çete Evi

Muş merkez, Minare Mahallesi Değirmen Sokak'ta bulunmaktadır. İki katlı olan ev 1040 x 1240 m. dış ölçülere sahiptir. İç sofalı evler planındadır. Alt ve üst katın bağlantısı kapatılarak günümüzde iki ayrı aile tarafından kullanılmaktadır.

Doğu cephe evin ana cephesidir. Giriş kapısı buradaki sokağa açılmaktadır. Kapı iki kademeli sivri kuşatma kemerlidir. Kemerler yanlardaki başlık formlu konsollara oturmuştur. Kapının yanlarında sekiler bulunmaktadır. Kemer gözündeki kare formlu bir pencere yer alır. Bu cephedeki her iki katın pencereleri kaş kemer alınlıklıdır. Cephenin ortasındaki giriş kapısının üstünde ikinci katta ahşap cumba (balkon) vardır (Foto 5). Kuzey cephe başka bir evle bitişerek kapatılmıştır. Batı cephenin ekseninde, doğu cephedeki kapının hizasında ikinci katlı kapı bulunmaktadır. Bu kapıdan evin avlusuna ve bitişikteki tandırlığa (kilere) geçiş sağlanmıştır. Günümüzde bu kapı ikinci katın kapısı olarak kullanılmaktadır. Alt kat moloz taş, üst kat da kerpiç malzemeyle, güney cephe tamamen moloz taş malzemeyle inşa edilmiştir.

Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı sofanın kuzey ve güneyinde ikişer oda vardır. Sofanın batısındaki ahşap merdivenle ikinci kata çıkılır. Her iki katta da doğu odalar diğerlerine oranla daha büyüktür. Odaların doğu duvarlarında ikili pencere düzenlemeleri vardır. Pencereler dış cephede olduğu gibi kaş kemerli alınlıklara sahiptir. Pencerelerin önlerinde sekiler bulunmaktadır.

Alt kattakiler bozulmuş olmakla birlikte üst katta sofaya açılan odaların kapılarının alınlıkları da yuvarlak kemer formludur. Sofanın doğusundaki bir kapıyla ahşap balkona (cumba) geçilir. Odalar alt kattakilerle aynı düzendedir. Odalar içerden ahşap kirişli hatıllarla, dışarıdan sac kaplı kırma çatıyla örtülüdür.

1.5. İsmail-Cengiz Rençber Evi

Muş merkez, Minare Mahallesi Değirmen Sokak'ta, Meryem Ana Kilisesi'nin 20 m. kuzeybatısında bulunmaktadır. Ev dışarıdan 9.80 x 11.90 m. ölçülerindedir. İki katlı küçük boyutlu ev, dış sofalı evler planındadır.

Batı cephe başka bir evle bitişiktir. Güney ve doğu cephedeki pencereler dışarıdan büyük ölçüde özelliklerini kaybetmiştir. Sadece güney cephede ikinci kattaki pencere kaş kemerli alınlığa sahiptir. Kuzey cephedeki pencereler özgünlüğünü korumakta ve kaş kemerli alınlıklara sahiptir. Kuzey cephede sofanın hizasında, mimari özelliklerinden özgün olduğu anlaşılan taşınılı bölüm vardır. Alt katta daha az pencereye yer verilmiştir. Alt katta moloz taş malzeme, üst katta kerpiç malzeme, kapı kemerinde tuğla malzeme kullanılmıştır (Foto 6).

Güney cephedeki giriş kapısı, iki kademeli sivri kemerlidir. Kemerler başlık formlu konsollara oturur. Düz atkı taşlı kapı açıklığı müdahalelerle sonradan yuvarlak kemer biçimi kazanmıştır.

Evin doğu kenarında yer alan sofa, güney-kuzey doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Kuzeyde bir, doğuda iki oda vardır. Alt katta doğudaki odalar ortadan bölünerek ayrı bir sofa oluşturulmuş ve burada mutfak, banyo-tuvalet gibi bölümler düzenlenmiştir. Kuzeydeki oda kiler olarak kullanılmaktadır.

Sofanın batı kenarındaki betonarme bir merdivenle, daha özgün olarak günümüze gelmiş ikinci kata çıkılır. Evin batı duvarı biraz çarpıktır. Sofanın doğusunda iki, kuzeyinde bir oda vardır. Sofaya açılan oda kapıları yuvarlak kemer alınlıklıdır. Sofanın güney duvarında, odaların ise doğu duvarında ikişer pencere açılmıştır. Pencerelerin alınlıkları kaş kemerlidir. Diğer duvarlarında yüklük ve dolap nişleri, pencere önlerinde sekiler vardır. Odalar içerden ahşap kirişlerle destekli hatilla, dışarıdan sac kaplı beşik çatıyla örtülüdür.

1.6. Cemile Polat Evi

Muş merkez, Dere mahallesi Bitlis Caddesi'nde bulunan ev, dışarıdan 8.35 x 12.20 m. ölçülerindedir. Alaaddin Bey Camii'nin yaklaşık 200 m. kuzeyindedir. İki katlı ev, iç sofalı evler planındadır. Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen sofanın kuzey ve güneyinde ikişer odaya yer alır.

Günümüzde alt ve üst katları ayrılarak iki ayrı aile tarafından kullanılan ev, oldukça harap durumdadır. Doğu cephede, kademeli sivri kemerli niş içinde giriş kapısı vardır. Kemerler, palmet ve rumi motifli bitkisel süslemeli mermer konsollara oturmaktadır. Düz atkı taşlı kapı açıklığının üstünde H. 1311 (M. 1893) tarihli iki satırlık kitabesi vardır. Evin birinci ve ikinci kat pencerelerinin alınlıkları kaş kemerlidir (Foto 7).

Alt katta odalar içeriden oldukça sadedir. Sadece duvarlarda yüklük ve dolap nişlerine yer verilmiştir. Odalar kirişli hatıllarla örtülüdür. İkinci katın girişi batı cepheden dışarıdan sağlanmıştır. Alt kata oranla biraz daha sağlam olmakla birlikte özgünlüğünü biraz kaybetmiştir. Pencere alınlıklarında yuvarlak kemerliyse de sonradan yapılmıştır. Üs katta da alt kat gibi yine dört oda vardır. Evin alt katında dış duvarlarda moloz taş, kapı ve çevresinde ve pencere kemerlerinde tuğla, üst katta ve iç odalarda kerpiç malzeme kullanılmıştır.

1.7. Alaaddin Bey Misafirhanesi

Muş merkez, Minare mahallesi Bitlis Caddesi'nde, Alaaddin Bey Camii'nin güneybatısında bulunmaktadır. İki katlı yapının dış ölçüleri 12.35 x 10.25 m.dir. Alt katı ikisi batı cephede, ikisi kuzey cephede olmak üzere dört ayrı dükkan olarak kullanılmaktadır. Bir zamanlar otel olarak kullanılan üst kat günümüzde terk edilmiştir. Binanın kuzey cephesinin batı ucunda Yakup Ađa Çeşmesi (1747) yer alır.

Günümüzde çay ocağı olarak kullanılan ve yapının doğusunda yer alan bölümün güneyindeki mekân pandantif geçişli 3 m. çapında kubbe örtülüyse de kubbe günümüze ulaşamamıştır. Kubbe dört yönde duvar içindeki ayaklara ve kör kemerlere oturmaktadır. Kuzeyde kalan bölümün üzeri günümüzde düz tavadır. Diğer dükkanlar büyük oranda

özgünlüklerini kaybetmiştir. Alt kat düzgün kesme taş, üst katta köşeler düzgün kesme taş, duvarlarda kerpiç malzeme kullanılmıştır (Foto 8).

1.8. Çengilli (Surp Garabet) Kilisesi Kuzeydoğu Yapısı

Yukarı Yongalı Köyü'nde tarihi Surp Karabet (Çengilli) Kilisesinin³ yaklaşık 50 m. kuzeydoğusunda bulunan yapı doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Tek nefli yapı 20.10 x 5.55 m. iç ölçülere sahiptir. İç mekan, kuzey-güney doğrultusunda, on yuvarlak destek kemer sırasıyla onbir eş bölüme ayrılmıştır. Kemerler doğu ve batı duvarlarda kısa gömme ayaklara oturmaktadır. Bu bölümlerin üzeri doğu-batı doğrultusunda, tuğla örgülü beşik tonozlarla örtülmüştür. Doğuda ortadaki büyük olmak üzere üçlü apsis düzenlemesi vardır. Apsisler tuğla örgülü yarım kubbe örtülmüştür. Apsis kemerlerinin oturduğu gömme sütunçelerin başlıkları palmet formudur. Yapı dışarıdan moloz taş malzemelidir (Foto 9).

1.9. Çengilli (Surp Garabet) Kilisesi Güneybatı Yapısı

Yukarı Yongalı Köyü'nde tarihi Surp Garabet (Çengilli) Kilisesinin yaklaşık 40 m. güneybatısında bulunan yapı doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Tek nefli yapı 26.15 x 4.55 m. iç ölçülere sahiptir. Mekan boydan boya tuğla örgülü beşik tonozla örtülmüştür. Tonoz, altı sivri kemerle desteklenmiştir. Taş malzemeli kemerler doğu ve batı duvarlarda basit konsollara oturmaktadır. Doğü yönde apsis bulunmamaktadır. Sade sağır bir duvara sahiptir. Güney duvarda başlardaki bölümler hariç aradaki beş kemer arasındaki bölümlerin ortalarında zeminden 2.30 m. yükseklikte, 1.80 m. uzunluğunda mazgal formu 5 pencere vardır. Yapının beden duvarları moloz taş, tonozu tuğla ve kemerleri düzgün kesme taş malzemelidir. (Foto 10).

1.10. Yukarı Yongalı Köyü Şapel

Köyün üç km. doğusunda bulunan tek nefli şapel büyük oranda yıkılmıştır. Burada bulunan yerleşim yeri (Yongalı Köyü) terk edilmiştir. Şapelin sadece apsis bölümünün bir kısmı mevcuttur. Batı, güney ve kuzey duvarları tamamen yıkılmıştır. Moloz taş malzemeyle inşa edilen şapelin apsisi dışı yarım daire taşıntılıdır. Apsisin tuğla örgülü yarım kubbe ile örtülü olduğu anlaşılmaktadır. Kalan izlerden anlaşıldığı kadarıyla yapı içerden 5.50 x 11.00 m. ölçülerindedir.

1.11. Muş Merkez Bağlar Köyü Şapel

Şapel, Muş merkezin 2.5 km. kuzeybatısında Bağlar Köyü'nün merkezinde bulunmaktadır. Büyük oranda yıkık, sadece doğu duvarının bir kısmı ayakta olan şapel tek

³ Surb Karapet (Saint John the Precursor), kilisesi hakkında; H.F.B. Lynch,; Armenia Travels and Studies, II, London 1901, 160-197; Thomas A. Sinclair, *Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey*, C. 1, London 1987, 31; *Armenian Architecture*, C. 6, A-2106, Al-2, s. 1-2; Jean-Michel Thierry; Armenian Art, New York 1989, 509; Jean-Michel Thierry; "Le couvent des Saints- Apôtres de Muş," *Handes Amsorya* 90, 1976 235-56.p. 251; Christina Maranci; "The Art And Architecture of Baghesh/Bitlis and Taron/Mush", Armenian Baghesh/Bitlis and Taron/Mush, California 2001, 121-122, *Armenian Architecture: A Documented Photo-Archival Collection on Microfiche for the Study of Armenian Architecture, Armenian Educational Council, V. L. Parsegian, Director. C. 6., Switzerland, 1980, fiches A-2023 to A-2033, s.37.*

neflidir. Dışarıdan 5.80 x 8.70 m. ölçülerindedir. Moloz taş malzemeyle inşa edilmiştir. Apsis içerden ve dışarıdan yarım daire planlıdır.

1.12. Varto Buzlugöze Köyü Çeşmesi

Çeşme, köy merkezinde, caminin 100 m batısında bulunmaktadır. Yolun güneyindedir. Çeşme 1.15 x 3.80 m ölçülerinde bir cepheye sahiptir. Cephenin ortasında kırık kemerli niş bulunmaktadır. Çeşmenin yalağı bozulmuştur.

2. Mezarlıklar

Mezarlıklar büyük oranda tahrip olmuştur. Yörede yaygın olan andezit tuf malzeme Mezar taşlarında kullanılmıştır. Şahideli ve sandukalı formda mezar taşları yanında koçkoyun formlu mezar taşları da bulunmaktadır. Şahidelerde kılıç, kalkan, kirkit, dirgen, çapa, testi gibi aletler kabartma veya kazıma tekniği ile işlenmiştir. Mezar taşlarında genellikle tarih yoktur. Tarihi olanlardan ve üslup özellikleri bakımından mezarlık ve mezar taşları Osmanlı dönemine aittir.

2.1. Muş Merkez Ağartı Köyü Mezarlığı

Muş merkez Ağartı Köyü'ndeki mezarlık Köyün batısında bir yamaç üzerinde bulunmaktadır. Mezarlık büyük oranda tahrip olmuştur. Günümüze gelen mezar taşları genellikle sanduka formudur. Şahideli türde ve kapak taşlı mezarlar da bulunmaktadır. Mezar taşlarının formundan Osmanlı dönemine ait olduğu anlaşılmaktadır.

2.2. Hasköy Büvetli Köyü Mezarlığı

Hasköy Büvetli Köyü'ndeki mezarlık, Köyün yaklaşık 1 km. doğusunda yer almaktadır. Günümüzde de kullanılan mezarlığın tarihi bölümü kuzeydedir. Şahideli türdeki mezar taşlarında kılıç, kalkan ve tüfek formları yer alır. Ayrıca üç şahide, serpuşlu formdadır. Mezar taşları büyük oranda andezit tuf malzemelidir. Bunun yanında az sayıda mermer şahideler de mevcuttur. Mezarlık Osmanlı dönemine aittir.

2.3. Korkut Gültepe Köyü Mezarlığı

Korkut Gültepe Köyü'nün içindeki tarihi mezarlık, şahideli ve sandukalı türde, kahverengi ve siyah renkli andezit tuf malzemeli mezar taşlarından oluşur. Beş adet kayda değer mezar taşı bulunmaktadır. Bunlardan şahideli olanlar yaklaşık 1.50 m. yüksekliğe sahip olmaları bakımından önemlidir. Üzerlerinde kabartma tekniğinde kılıç ve kalkan motifleri bulunmaktadır. Sandukalar da kademeli formdadır. Mezarlık Osmanlı dönemine aittir.

2.4. Varto Görgü Köyü Mezarlığı

Varto Görgü Köyü'nün içindeki tarihi mezarlık şahideli ve sandukalı formda mezar taşlarından oluşur. Mezarlıkta elli civarında mezar bulunmakla birlikte bunlardan ancak beşi özellik göstermektedir. Yuvarlak veya sivri kemer formlu şahideler üzerinde kılıç, kalkan, tabanca, tüfek, kirkit, testi, tarım aletleri kabartma olarak işlenmiştir. Özellikle şahidelerden

biri kilim deseni gibi zikzak motifleriyle süslenmiştir. Mezarların yanlarında yekpare yan taşları vardır. Mezar taşları üzerinde tarih ve yazı bulunmamaktadır (Foto 11).

2.5. Varto Oğlakçı Köyü Mezarlığı

Oğlakçı Köyü'nün 1 km. batısındaki tarihi mezarlıkta iki adet koyun bir adet şahideli ve sandukalı formda mezar bulunmaktadır. Bu mezar taşlarından koç formulu olanlar mezarlığın doğusunda ve ortasındadır. Mezar taşları kalker malzemelidir. Doğudaki koç formulu mezar taşı biraz daha fazla tahrip olmuştur (Foto 12). Ortadaki koç formulu mezar taşı bakımından diğerinden daha yenidir. Sadece batıdaki şahideli ve sandukalı mezarın baş taşı üzerinde 1242 (1827) tarihi vardır. Sanduka iki yan taşı ve üstteki kapak taşından oluşmaktadır. Ayak taşı sade iken baş taşının dış yüzünde kılıç kalkan, iç yüzünde de üç tabanca, kılıç, kama motifleri ve tarih bulunmaktadır. Mezarlıkta bunlar dışında koç ve şahideli mezar taşları bulunmaktaysa da bunlar yeni veya sadedir.

2.6. Varto Çobandağı Köyü Mezarlığı

Çobandağı Köyü'nün güneybatısında bulunan mezarlık eski olmakla birlikte genellikle moloz taş malzemeli özelliksiz şahidelere sahiptir. Şahideli sandukalı türde üç mezar incelenmiştir. Bu şahidelerden birinde insan figürü yer almaktadır. Üç mezarın da sandukaları birbirinden farklıdır. Biri yekpare, biri iki bölümlü iken diğer sanduka üç bölümden oluşmaktadır. Sandukalar kademeli, dikdörtgen prizma formudur. Üç bölümlü sandukalı mezarın şahideleri üçgen formudur. Baş taşının iç yüzünde iki tabanca, ayak taşının iç yüzünde kama ve çapa bulunmaktadır. İki bölümlü sandukanın baş taşının iç yüzünde kabartma tekniğinde işlenmiş bir insan figürü yer alır. Mezar taşları kalker taşı malzemelidir. Günümüzde de kullanılan mezarlık üslup açısından Osmanlı dönemine aittir.

2.7. Varto Yayıklı Köyü Mezarlığı

Yayıklı Köyü'nün yaklaşık 500 m. doğusunda bulunan tarihi mezarlık sandukalı ve şahideli mezarlardan oluşur. Mezar taşları büyük oranda tahrip olmuştur. Sandukalar kademeli dikdörtgen prizma formudur. Üçgen veya sivri kemer formulu şahideler üzerinde kılıç, kalkan, tüfek, yaba kabartmaları vardır.

2.8. Varto Diktepeler Köyü Mezarlığı

Diktepeler Köyü'ndeki tarihi mezarlık köyün batısındaki tepe üzerindedir. Mezarlıkta çok sayıda mezar taşı bulunmakla birlikte büyük kısmı sadedir. Şahideli, sandukalı ve koç formulu mezar taşları vardır. Sandukalar iki bölümden oluşur. Altta kaide işlevini gören kapak taşının üstünde asıl gövde bulunur. Çeşitli formlardaki sandukalar; kademeli veya tek parça yarım daire, sade dikdörtgen kapak taşı, kademeli dikdörtgen prizma formudur. Mezarlıkta eski mezar taşlarının formlarını tekrarlayan günümüz mezar taşları da vardır. Şahideler üzerinde at figürleri, kama, kılıç, kalkan, tüfek, mermi, tabanca, gülbezek motifleri

işlenmiştir. Şahideler yuvarlak kemer formludur. Mezarlığın güneyinde bulunan koç formu mezar taşı büyük oranda tahrip olmuştur.

2.9. Varto Küçüktepe Köyü Mezarlığı

Küçüktepe Köyü'nün içindeki tarihi mezarlıkta başı kırık bir adet koç formu mezar taşı bulunmuştur.

2.10. Varto Doğanca Köyü Mezarlığı

Doğanca Köyü'nün kuzeyindeki tarihi mezarlıkta şahideli, sandukalı türde Mezar taşları vardır. Sandukalar altta kapak taşı üstte gövde bölümünden oluşmaktadır. Yarım daire ve kademeli dikdörtgen prizma formludur. Yarım daire formu sanduka eşkenar dörtgen motifleriyle kazıma tekniğinde süslenmiştir. Diğer sandukanın yanlarında üç çarklı felek motifi bulunmaktadır. Şahidelerin üstünde kılıç, kalkan, dirgen, kirkit, at motifleri vardır.

2.11. Varto Armutkaşı Köyü Mezarlığı

Armutkaşı Köyü'nün batısındaki tarihi mezarlıkta günümüze yakın olmakla birlikte şahideli mezarlar vardır. Bu mezarlardan birinde baş taşının iç ve ayak taşının iç yüzünde insan figürlü bulunmaktadır. İnsan figürünün sadece baş kısmı bulunmakta, kolları ve elleri yaba, kirkit ve dirgenlerle sembolize edilmiştir. Bu mezar yarım daire formu yekpare sandukaya da sahiptir (Foto 13).

2.12. Varto Güzelkent Köyü Mezarlığı

Güzelkent Köyü'nün yaklaşık 1 km. batısındaki eski mezarlık, Varto-Karlıova yolunun 200 m. doğusunda yer alır. Tarihi mezarlık büyük oranda tahrip olmuştur. Mezarlıkta genellikle sandukalı ve az sayıda şahideli formda mezar taşları vardır. Sandukalar kapak taşı biçiminde dikdörtgen, dikdörtgen prizma ve kademeli yarım daire formludur. Oldukça sade sandukalardan sadece birinde süs unsuru olarak gülbezek motifi bulunmaktadır.

2.13. Varto Buzlugöze Köyü Mezarlığı

Buzlugöze Köyü'nün 1 km. güneyindeki mezarlık da büyük oranda tahrip edilmiştir. Şahideli ve sandukalı formdaki mezar taşları andezit tüf malzemedir. Fesli bir şahide de bulunmaktadır. Şahidelerin üstünde kabartma tekniğinde kılıç, kalkan, kama, tüfek, mermi, yaba motifleri vardır. Sandukalar kademelidir.

3. Değerlendirme

Muş il merkezinde, Kale, Minare, Dere ve Murat Paşa Mahallelerinde bulunan tarihi evler hızla yok olmaktadır. Bu evlerin bulunduğu mahallelerin merkezde olmasından dolayı arazilerinin değerli olması yıkımları hızlandırmaktadır. Ayrıca evlerin kerpiç malzemeyle yapılmaları ve bakımsızlıkları da bu yıkımda etkilidir. Muş kentinin koruma amaçlı imar planının bulunmaması da önemlidir. Kullanılan evler de büyük oranda tamirat ve tadilatlarla

özgünlüklerini kaybederken, kullanılmayanlar da yıkılmaya terkedilmiştir. Muş merkezdeki tarihi evlerin bir an önce koruma altına alınması gereklidir.

Muş evleri; iki katlı, kerpiç malzemeli ve iç sofalı olmaları bakımından Van evleri ile büyük bir benzerlik içindedir⁴. Az sayıda taş ve tuğla malzemeli evler de vardır. Cephe düzenlerindeki kaş kemerli pencere alınlıkları ve sivri kemerli kapıları ile karakteristik bir özellik gösterir. Sadece Cemile Polat evinde kitabe bulunmaktadır. Rıza Çete Evi'nin eski fotoğraflarında beden duvarlarının üst bölümünde kitabesi görünüyorsa da günümüzde mevcut değildir.

Yukarı Yongalı Köyü'ndeki Surp Karabet Manastırının, güneydoğusunda ve güneybatısında kalan iki birimi sağlam olarak mevcuttur.

Muş merkez ilçe, Korkut ve Hasköy'deki mezarlıklarda tespit edilen mezar taşları yakın bölge Bitlis ili mezarlıklarıyla⁵ malzeme, form ve süsleme bakımından benzerlikler göstermektedir.

Koyun formlu mezar taşları⁶ Varto bölgesinde daha yoğun olmak üzere Muş'un diğer ilçelerinde de çeşitli dönemlerde görülmektedir. Ne yazık ki bunlar çeşitli nedenlerle geçirilen tarihi süreçte büyük oranda tahrip edildiklerinden günümüze çok azı gelebilmiştir.

Varto Armutkaşı Köyü mezarlığındaki insan formlu mezar taşı, Anadolu'da çok az örneğini gördüğümüz, Orta Asya balbal geleneğini sürdürmesi açısından önemlidir. Bölgedeki araştırmalarımızda da tek örnektir.

3. Sonuç

Muş'ta 2010 yılında yapılan yüzey araştırmasında tespit edilen ve incelenen Taşınmaz Kültür Varlıkları ile ilgili bulgu ve gözlemler şunlardır.

Muş İli, Korkut, Hasköy ve Varto İlçelerinin köylerinde gerçekleştirilen Ortaçağ ve sonrasına ait yüzey araştırması sonucunda; merkezde tarihi evler ve kiliseler, ilçelerde tarihi mezarlıklar tespit edilmiştir. Genel olarak mezarlıklarda yoğun tahribatlar yaşanmış olup mezarların şahide ve sanduka kısımların kırıldığı gözlenmiştir. Ayrıca tarihi mezarlık

⁴ Van Evleri hakkında geniş bilgi için bkz. Şehabettin Öztürk; "Van Evlerinin Plan Oluşumu ve Gelişimi", I. Van Gölü Havzası Sempozyumu, (08-10 Eylül 2004), İstanbul 2006, 201-214;

⁵ Beyhan Karamağaralı; Ahlat Mezartaşları, Ankara, 1972; Kadir Pektaş; Bitlis Tarihi Mezarlıkları ve Mezar Taşları, Ankara 2001; Kadir Pektaş, "Bitlis ve Çevresinde Ortaçağ ve Sonrası İncelemeleri (1999)", 18. Araştırma Sonuçları Toplantısı I, (22-26 Mayıs 2000 İzmir), Ankara, 2001, 1-15; Kadir Pektaş, "Bitlis Mezar Taşları (1998)", 17. Araştırma Sonuçları Toplantısı I, (24-28 Mayıs 1999 Ankara), Ankara, 2000, 15-28; Kadir Pektaş; Gülsen Baş; "Güroymak Ve Tatvan'da 2000 Yılı Araştırmaları", 19. Araştırma Sonuçları Toplantısı I, (29 Mayıs-01 Haziran 2001 Ankara), Ankara, 2002, 49-62; Kadir Pektaş; Gülsen Baş; Bülent Nuri Kulağuz; "Bitlis Çevresi 2003 Yılı Araştırmaları", 21. Araştırma Sonuçları Toplantısı I, (26-31 Mayıs 2003 Ankara), Ankara, 2004, 291-300.

⁶ Muş çevresindeki bu türde mezar taşları oldukça yaygındır. Nazmi Sevgen; "Anadolu'da Koyun ve At Motifli Mezar Taşları", Tarih Dünyası, C. 1, S. 8, İstanbul 1950, 330-335; Halid Zübeyr Koşay; "Doğu Anadolu'daki Mezarlıklarda Koç, Koyun Heykelleri", Milletlerarası Birinci Türk Sanatları Kongresi, (Ankara 19-24 Ekim 1959), Ankara 1962, 254-256; Beyhan Karamağaralı; Ahlat Mezartaşları, Ankara 1972; Alparslan Koyunlu; "Mezartaşları Olarak Yapılmış Koç ve Koyun Heykelleri", T.T.O.K. Belleteni, S. 56/335, İstanbul 1976, 15-20; Abdülhaluk Çay; Anadolu'da Türk Damgası Koç Heykel-Mezar Taşları ve Türklerde Koç-Koyun Meselesi, Ankara 1983; Ertuğrul Danık; Koç ve At Şeklindeki Tunceli Mezartaşları, Ankara 1993; Abdülhaluk Çay; Anadolu'da Türk Damgası Koç Heykel-Mezar Taşları ve Türklerde Koç-Koyun Meselesi, Ankara 1983

alanlarda yeni defin işleminin yapılması hem mezarlığın dokusunu hem de yapısını olumsuz etkilediği görülmüştür.

1- 2010 yılı çalışmalarında Varto ilçesine bağlı 70 köy ve 7 mahalle, Bulanık, Hasköy ve Korkut ilçelerine bağlı birer köy sistemli olarak taranmıştır. Çalışmanın ilk ve son günlerinde Muş merkezdeki evler incelenmiştir.

2- Anıt ve sit alanı olarak tescillenip koruma altına alınması gereken alan ve eserler bulunmaktadır. Muş Merkez ilçeye bağlı Bağlar Köyü'nde bir Şapel, Yukarı Yongalı Köyü'nde tescilli kiliseye ait iki yapı ve bir şapel, Varto ilçesinin Buzlugöze Köyü'nde bir çeşme, Muş merkezde Tahsin Saraç Evi, Balkayalar Evi, Hakim Erden Evi, Rıza Çete Evi, Cengiz Rençber Evi, Cemile Polat Evi, Alaaddin Bey Camii bitişiğindeki tarihi yapı incelenmiş

3- Bu anıtsal yapılarla birlikte Muş merkez, Hasköy, Korkut ve Varto ilçelerinin köylerinde tarihi mezarlıklar ve Mezar taşları tespit edilmiştir. Bunlar; Muş merkez Ağartı Köyü, Hasköy Büvetli Köyü, Korkut Gültepe Köyü, Varto Görgü Köyü, Oğlakçı Köyü, Çobandağı Köyü, Yayıklı Köyü, Diktepeler Köyü, Küçüktepe Köyü, Doğanca Köyü, Armutkaşı Köyü, Güzelkent Köyü, Buzlugöze Köyü'nde bulunmaktadır.

Mezarlıklardaki tarihi mezarlar doğal ve insani etkenlerle günden güne hızla tahrip olmaktadır. Ayrıca bütün mezarlıklarda günümüzde de yeni gömülerin devam etmesi tahribi arttırmaktadır. Bununla ilgili önlem alınmalıdır.

4- İncelenen mezarlıkların hepsi birbirlerinden farklı özellikler sergilemektedir. Bu durum Muş coğrafyasının zenginliğini ortaya koymasından önemlidir. Koç formulu Mezar taşlarının varlığı önem sergilemekle birlikte bunların da hızla yok oldukları görülmektedir.

Kaynaklar

Çay, Abdülhaluk. (1983). *Anadolu'da Türk Damgası Koç Heykel-Mezar Taşları ve Türklerde Koç-Koyun Meselesi*, Ankara.

Danık, Ertuğrul. (1993). *Koç ve At Şeklindeki Tunceli Mezartaşları*, Ankara.

Karamağaralı, Beyhan. (1972). *Ahlat Mezartaşları*, Ankara.

Koşay, Halid Zübeyr. (1962). "Doğu Anadolu'daki Mezarlıklarda Koç, Koyun Heykelleri", *Milletlerarası Birinci Türk Sanatları Kongresi*, (Ankara 19-24 Ekim1959), Ankara. 254-256;

- Koyunlu, Alparslan. (1976). "Mezartaşları Olarak Yapılmış Koç ve Koyun Heykelleri", *T.T.O.K. Belleteni*, S. 56/335, İstanbul. 15-20;
- Lynch, H.F.B. (1901). *Armenia Travels And Studies*, II, London.
- Maranci, Christina. (2001). "The Art And Architecture of Baghesh/Bitlis And Taron/Mush", *Armenian Baghesh/Bitlis And Taron/Mush*, California. 119-146.
- Öztürk, Şehabettin. (2006). "Van Evlerinin Plan Oluşumu ve Gelişimi", *I. Van Gölü Havzası Sempozyumu*, (08-10 Eylül 2004), İstanbul. 201-214.
- Pektaş, Kadir. (2000). "Bitlis Mezar Taşları (1998) ", *17. Araştırma Sonuçları Toplantısı I*, (24-28 Mayıs 1999 Ankara), Ankara. 15-28;
- Pektaş, Kadir; (2001), "Bitlis Ve Çevresinde Ortaçağ ve Sonrası İncelemeleri (1999)", *18. Araştırma Sonuçları Toplantısı I*, (22-26 Mayıs 2000 İzmir), Ankara, 1-15.
- Pektaş, Kadir; Baş, Gülsen; (2002), "Güroymak ve Tatvan'da 2000 Yılı Araştırmaları", *19. Araştırma Sonuçları Toplantısı I*, (29 Mayıs-01 Haziran 2001 Ankara), Ankara. 49-62,
- Pektaş, Kadir; Baş, Gülsen; Kulağuz, Bülent Nuri; (2004), "Bitlis Çevresi 2003 Yılı Araştırmaları", *21. Araştırma Sonuçları Toplantısı I*, (26-31 Mayıs 2003 Ankara), Ankara. 291-300.
- Pektaş, Kadir. (2001). *Bitlis Tarihi Mezarlıkları ve Mezar Taşları*, Ankara.
- Parsegian, V.L. (Editör). (1980). *Armenian Architecture: A Documented Photo-Archival Collection on Microfiche for The Study of Armenian Architecture, Armenian Educational Council, V. L. Parsegian, Director. C. 6., Switzerland, Fiches A-2023 To A-2033; S. 37.*
- Sevgen, Nazmi. (1950). "Anadolu'da Koyun ve At Motifli Mezar Taşları", *Tarih Dünyası*, C. 1, S. 8, İstanbul. S. 330-335;
- Sinclair, Thomas A. (1987). *Eastern Turkey: An Architectural And Archaeological Survey*, C. 1, London. S. 29-31.
- Thierry, Jean-Michel. (1976). "Le Couvent Des Saints- Apôtres De Muş," *Handes Amsorya*, S. 90, Vienna (Wien, Viyana). S. 235-256
- Thierry, Jean-Michel. (1989). *Armenian Art*, New York.

FOTOĞRAFLAR

Foto 1: Tahsin Saraç Evi Güney Cephe

Foto 2: Balkayalar Evi Güneydoğu Genel Görünüş

Foto 3: Balkayalar Evi Salon

Foto 4: Hakim Erden Evi Batı Cephe

Foto 5: Rıza Çete Evi Doğu Cephe

Foto 6: İsmail-Cengiz Rençber Evi Güney Cephe

Foto 7: Cemile Polat Rençber Evi Doğu Cephe Giriş Kapısı

Foto 8: Alaaddin Bey Misafirhanesi Kuzeybatı Genel

Foto 9: Yukarı Yongalı Çengilli Kilisesi I Nolu Kuzeydoğu Yapısı Apsisi

Foto 10: Yukarı Yongalı Çengilli Kilisesi II Nolu Güneybatı Yapısı

Foto 11: Varto G6rg6 K6y6 Mezarlđđı

Foto 12: Varto Ođlak6ı K6y6 Mezarlđđı

Foto 13: Varto Armutkaşı Köyü Mezarlığı